

Laurentius Petri — mannen och gärningen

Titeln kan låta på en gång pompös och parodisk. Likväl är den sakligt motiverad. Uppgifterna om Laurentius Petris person och personliga förhållanden är nämligen ytterst sparsamma. Det finns exempelvis inte något porträtt bevarat av honom lika litet som av de andra svenska reformatorerna. Mannen träder oss blott till mötes i gärningen. För att få ett grepp om den är det emellertid nödvändigt att placera in den i sitt historiska sammanhang. Jag har därför valt att bygga upp denna presentation kring några viktiga årtal i Laurentius Petris liv i hopp om att ur dessa situationsbilder så småningom en bild skall växa fram av både mannen och gärningen.

Den 22 september 1531 vigdes Laurentius Petri i franciskanklostret i Stockholm till biskop över Uppsala stift och därmed till svensk ärkebiskop. Om biskopsvigningen vet vi inte mycket. Vi vet inte vilka biskopar som varit närvarande och inte heller vilken ritual som har använts. Sannolikt förrättades vigningen av västerås-biskopen Petrus Magni, som 1524 själv blivit vigd till biskop i Rom, den siste av biskoparna i vårt land som blivit såväl kanoniskt vald som konfirmerad av påven och vigd enligt den romerska kyrkans ritus.² Det är genom honom som den apostoliska suc-

cessionen i viss mening bevarats i vår svenska kyrka.

Vigningen av Laurentius Petri skedde verkligen i en egenartad situation. Två män gjorde redan anspråk på att vara rättmätiga ärkebiskopar av Uppsala. Först och främst var det den stridbare Gustav Trolle som redan 1515 som tjugosjuårig i Rom blivit vigd till den gamle Jakob Ulfssons efterträdare. Som vi alla vet hade han råkat i konflikt med Sten Sture d.y. och slutit sig till Kristian II. Hans roll vid Stockholms blodbad är omdiskuterad men genom att biskoparna Mattias av Strängnäs och Vincentius av Skara också hörde till de avrättade var hans ställning även efter kanonisk lag tvivelaktig. Hur som helst så måste han i september 1521 lämna Sverige, och sedan var det otänkbart, att han skulle kunna återvända till sitt stift så länge Gustav Vasa styrde landet. Vid tiden för Laurentius Petris vigning vistades Gustav Trolle i Norge tillsammans med Kristian i hopp om att de båda skulle

¹ Denna uppsats är ett föredrag hållet vid Laurentius Petri sällskapets studiekonvent i Ronneby den 28/7 1966. Här har endast tillagts några noter med källhänvisningar. Till *Hjalmar Holmquists* framställning av reformationstidevarvet i SKH 3:1, 2 hänvisas här en gång för alla.

² S. *Kjöllerström*, *Kräkla och mitra*, 1965, s 20 f och 8 f.

kunna återta det förlorade.³ Som bekant lyckades de aldrig i sina strävanden.

Den andre som gjorde anspråk på att rätteligen vara Sveriges ärkebiskop var Johannes Magnus.⁴ Denne som varit lierad med Sten Sture hade 1523 sänts som påvlig legat till Sverige med uppgift att bl.a. bekämpa lutheriet. Väl hitkommen valdes han av Uppsala domkapitel till biskop. Helt naturligt var kapitlet efter alla oroliga år med Gustav Trolle och två år helt utan fungerande stiftschef angeläget att få till stånd ordnade förhållanden. Johannes Magnus lyckades dock inte att få bekräftelse från påven, eftersom Trolle först måste formligen avsättas. Tills vidare förordnades han som administrator över stiftet och begagnades av Gustav Vasa i diverse beskickningar. Sedan han i augusti 1526 begivit sig till Polen för att underhandla om giftermål för Gustav Vasa, föredrog han att stanna kvar i Danzig för att därifrån bevaka sina intressen och arbeta på att bli vigd och konfirmerad som ärkebiskop. Det lyckades honom faktiskt 1533, då han vigdes i Rom, men då hade han inte längre några utsikter att någonsin reellt fungera som biskop i Uppsala.

Valet av Johannes Magnus hade alltså inte löst biskopsproblemet. Uppsala stift måste ha varit i trängande behov av en fungerande stiftschef. Men initiativet till att lösa problemet genom att välja ännu en ärkebiskop utgick inte från domkapitlet. Det var bundet av den kanoniska rätten. I stället var det konungen som tog initiativet både till valet och vinningen. Med all sannolikhet hade han på hösten 1527 tillfrågat Johannes Magnus om han vore villig att komma hem

och låta viga sig utan påvens konfirmation. Den gången gällde det att ordna med vigda biskopar till konungens stundande kröning.⁵

År 1531 var det åter aktuellt för konungen med biskopsvigning. Då stundade hans giftermål med Katarina av Sachsen-Lauenburg och hennes kröning till svensk drottning. De biskopar som blivit valda i Linköping, Skara och Växjö under år 1530 men uppskjutit sin vigning ålades av konungen att låta viga sig. Samtidigt ordnades med val av ärkebiskop. Uppsala domkapitel hade 1530 valt först biskopen i Åbo, Martin Skytte, och sedan electus i Skara, Sven Jacobi, men båda hade vägrat att motta ämbetet. För båda skulle det ha varit en efter kanonisk lag alltför rättsvidrig handling.⁶

Tydligen har kungen och hans medhjälpare, främst då Laurentius Andreae, framdrivit ett nytt val enligt traditionen förrättat av representanter för hela landets prästerskap. Valet föll med förkrossande majoritet på Olavus Petris yngre bror Laurentius. Kungens inflytelserike kansler, Laurentius Andreae, fick endast ett fåtal röster, trots att han vid denna tid var ärkediakon i Uppsala. Kanske har Gustav Vasa ansett honom för en alltför självständig och auktoritativ man för att önska honom som ärkebiskop, kanske har

³ Gustaf Trolle f.o. 1488; domprost i Linköping 1513; vald till ärkebiskop 1514; dansk fånge efter fälttåget i Norge 1532–1533; deltog i grevefejden på Kristians och Lübecks sida; biskop i Odense 1534; sårades i slaget vid Øksnebjerg i juni 1535 och dog kort därefter.

⁴ Johannes Magnus f. 1488; borgarson fr. Linköping; kanik i Skara och Linköping; studier i Louvain, Köln, Perugia; ombud för Sten Sture (1926) i Rom. Död i Rom 1544.

⁵ S. *Kjöllerström*, Kräkla och mitra, s. 15.

⁶ *Ibm* s. 18.

kungen ansett det vara ett alltför utmanande steg att låta honom bli ärkebiskop. All sannolikhet talar nämligen för att det är kungens önskningar som varit avgörande för utgången av valet.⁷ Bland prästerna lär väl Laurentius Petri knappast ha varit särskilt känd efter att blott några år ha verkat i Uppsala efter sin hemkomst från Wittenberg.

Strax efter valet av ärkebiskop vigdes den 27 augusti 1531 de båda electi till Skara och Växjö, Sven Jacobi och Johannes Boetii. Före vigningen hade Petrus Magni i Västerås, som förrättade vigningen, och biskop Magnus Sommar i Strängnäs uppsatt och underskrivit en protest, enligt vilken de var tvingade att utföra vigningen varför denna vore olaglig och ogiltig. De båda electi i sin tur gjorde en högtidlig förklaring, i vilken de lovade att söka påvens stadfästelse så snart detta kunde ske.

Det är uppenbart, att Laurentius Petris vigning har skett under samma hemliga protest från de deltagande biskoparna. Lika uppenbart är, att Laurentius Petri inte avgivit något löfte om att söka påvens konfirmation. Sverige hade för första gången fått en biskop för vilken påvens bekräftelse var totalt likgiltig, ja, en belastning.

Att det här var fråga om en ärkebiskop av annat slag än tidigare, skulle snart visa sig också på annat sätt. Sedan gammalt intog ärkebiskopen den främsta platsen i rikets råd näst konungen. Under de föregående århundradena hade ärkebiskoparna också med växlande framgång blandat sig i kampen om den världsliga makten. En biskop av denna typ var en styggelse för reformatörerna.

Biskoparnas tjänst var liksom alla prästers att vara Guds ords tjänare. De skulle handha det andliga regementet och inte "mänga sig in i" det världsliga regementet. I en kommentar till Västerås' recess och ordinantia utvecklade den nye ärkebiskopen sin syn på förhållandet mellan de båda regementena.⁸ Själv visade han i praktiken att han menade allvar med sin syn på biskoparnas ämbete, då han använde de medel som konungen anslagit för en livvakt åt honom till att i stället betala underhållet för fattiga studenter.

Vem var den efter vårt — om än ej efter samtidens — sätt att se unge man som blivit vald och vigd till ärkebiskop för att två dagar därefter förrätta Gustav Vasas och Katarinas vigsel och därefter drottningens kröning? Vi vet förvånansvärt litet om hans tidigare öden. Han var född 1499, sex år senare än sin bror Olavus. Fadern var smedmästare i Örebro. Om hans studier vet vi ingenting bestämt före år 1527, då hans namn möter bland studenter som fått anslag av konungen till studier vid bl.a. Wittenbergs universitet. När han kommit tillbaka till Sverige vet vi inte, men vid återkomsten blev han skolmästare i Uppsala

⁷ Ibm s. 18 ff.

⁸ En förklaring och Uttydelse på Westeråhrs Recess . . . tryckt i Handlingar rörande Sveriges inre förhållanden under Konung Gustaf I, 1. Kungens och biskopens ämbete säges där båda vara av Gud och "Skriften gillar dem båda". "Så kan dock Biskops ämbete drivas och fullgöras med mindre bekostning än Konungs ämbetet ty Biskopsämbetet drives med Guds ord och icke med välde." (s. 72) Biskoparna slipper enligt den nya ordningen att vara upptagna av världsliga omsorger medan de förr var världsliga furstar som bry sig med hovfolk o. dyl. medan de försummade sitt rätta ämbete "som är att de skall vara tjänare i Guds ord". (s. 73)

och sannolikt medlem av domkapitlet. Man kan endast hoppas att framtida forskningar skall kunna kasta mer ljus över dessa dunkla år.

För Gustav Vasa har givetvis den lutherska synen på biskoparnas ställning varit utomordentligt tilltalande. Det gällde för honom att i kamp med kyrkan och olika världsliga stormän hävda sin överhöghet över riket. En lära som betonade kyrkans andliga uppgifter och herravälde och biskoparna som tillämpade den måste ha tett sig som en önskedröm för honom. Men om Gustav trott sig i Laurentius Petri få en villig medlöpare i allt vad han företog sig, så hade han misstagit sig. Förvisso var Laurentius lutherskt lojal mot överheten under hela sin verksamhetstid. Men talet om de båda regementena innebar också att det ställdes krav på konung och överhet. Likaväl som varje annan människa var konungen underställd Guds ord både till dom och till upprättelse. Hur obekvämt detta kunde bli för Gustav Vasa skulle ofta visa sig. Mest bekant är hans reaktion mot att Olavus Petri gisslat den utbredda vanan att använda grova svordomar och eder, men även Laurentius Petri påmindes om att prästerna inte skulle hugga på överhetens sköld utan i stället mana folket till lydnad och underdånighet för överheten.

Läran om de båda regementena innebar också att det världsliga regementet skulle tillse att det andliga kunde utövas inte endast genom att skapa lugn och ordning utan även genom att ställa nödiga resurser till förfogande. Det var visserligen rätt att kyrkan inte skulle vara överhopad med gods och rikedomar

och inte skulle uppträda med ståt och prakt. Men överheten hade plikt att tillse att gudstjänsten kunde firas, undervisning pågå, fattiga och sjuka tas om hand och vårdas. När detta påpekades av ärkebiskopen, tilltalade det inte Gustav Vasa, som gärna såg att rikedomarna växte i Eskils gemak.

*

Från ärkebiskopsvigningen 1531 flyttar vi oss fem år framåt i tiden till den 1 och 2 oktober 1536. Åter var det aktuellt med kungligt bröllop och kröning. Drottning Katarina hade i september 1535 avlidit, blott tjugotvå år gammal. Nu stod Gustav Vasa i färd med att äkta en svenska, Margareta Leijonhufvud. I samband med kröningen samlades ärkebiskopen, biskopar och präster till ett kyrkomöte i Uppsala. Efter kröningen förrättade Laurentius Petri också vigning av de båda electi till Västerås och Strängnäs, Henricus Johannis och Botvidus Sunoni. Detta skulle f.ö. komma att bli den sista biskopsvigning som Laurentius Petri förrättade enligt professor Sven Kjällerströms förmodan.⁹

Händelserna i Uppsala var utomordentligt betydelsefulla. Samtliga biskopar i Svealand var nu lutherska. De beslut som fattades vid kyrkomötet gick också helt i luthersk favör. För det första ålades prästerskapet att "utan all försummelse predika Guds heliga evangelium". För det andra beslöts att svensk mässa skulle firas i domkyrkorna och "i de landskyrkor där detta lämpligen kunde ske". För det tredje påbjöds att den svenska handboken skulle följas vid dop,

⁹ S. Kjällerström, *Kräkla och mitra*, s. 23.

vigslar och andra förrättningar. Och för det fjärde upphävdes celibattvånget genom att det bestämdes att otuktiga präster, d.v.s. i detta sammanhang närmast "sammanboende" präster, antingen skulle ingå äktenskap eller varnas, avsättas och slutligen exkommuniceras. Genom detta beslut hade Laurentius Petri och reformatörerna vunnit en avgörande seger. Den svenska kyrkan framstod nu som klart evangelisk.¹⁰

Det är skäl att lägga märke till att detta ingalunda var någonting självklart. Laurentius Petri hade efter sin biskopsvigning haft att kämpa med stora svårigheter. Varken ledningen av stiftet eller av den svenska kyrkan tillföll honom i kraft av hans ställning. Inom stiftet mötte han starkt motstånd bl.a. från domkapitlet, som också vände sig till den reformistiske biskop Sven Jacobi i Skara för att få stöd, vilket gav anledning till en amper brevväxling mellan de båda.

Också hos konungen hade reformatörerna råkat i misskredit under 1530-talet. Laurentius Andreae hade ersatts av Olavus Petri som kansler 1531 och kom sedan alltmer i bakgrunden. Redan våren 1533 fick Olavus i sin tur lämna kanslersposten. På hösten samma år ingick kungen en "förening" med ärkebiskopen, där han bl.a. förbehöll sig rätten att tillfrågas vid tillsättningen av präster i de större församlingarna samt befallde ärkebiskopen att inte företa "någon reformacio" utan med konungens tillstånd. I stället fick en av reformkatolikerna biskop Sven Jacobi ett betydande inflytande. Överhuvudtaget var utsikterna ljusa för reformkatolikerna under trycket av de utrikespolitiska händelser som går under

namnet grevefejden. Gustav Vasa såg också med yttersta betänksamhet på de radikala protestanternas samhällsostörtande verksamhet i Tyskland, som under grevefejden genom Lübeck hotade hans egen existens.

Situationen var alltså radikalt förändrad 1536. Lübecks välde var brutet genom nederlaget i grevefejden. Gustav Vasas relationer till de evangeliska furstarna i Tyskland hade förbättrats. Och i Sverige kunde de evangeliska slutgiltigt ta ledningen med kungens goda minne, om än inte med hans formella godkännande av besluten i Uppsala.

Uppsala-besluten fullföljdes omedelbart av reformatörerna. Ny upplaga av den svenska mässan utkom året därpå likaså av Olavus Petris "En liten postilla". Redan 1536 hade en ny och utvidgad upplaga av "Svenska sånger eller visor" utkommit. Vidare trycktes översättningen av Luthers Lilla katekes och en översättning av Urbanus Rhegius uppbyggelsebok "Sielenes tröst och läkedom". Laurentius Petri gick året därpå, alltså 1538, till skarpt angrepp mot användningen av vigvatten och andra vidskepliga romerska bruk, som han menade stod i strid både med Skriften och skapelseordningen.¹¹

*

De evangeliska hade alltså vunnit seger i Sverige. Detta betydde emellertid inte, att Laurentius Petri i fortsättningen utan hinder kunde arbeta på att bygga upp rätta kristna församlingar i vårt

¹⁰ S. *Kjöllerström*, De kyrkliga förhandlingarna i Uppsala 1536, i STK 1936, s. 236 ff.

¹¹ *Ibm* s. 240.

land. Nästa datum som vi väljer att stan-
na inför är nyåret 1540. Konungen hade
låtit sammankalla en herredag i Örebro.
Under denna ställdes två av reformato-
rerna, Olavus Petri och Laurentius And-
reae, inför rätta på nyårsaftonen ankla-
gade för högförräderi och den 2 januari
1540 dömdes de båda till döden, att av-
rättas med svärd om konungen ej funne
för gott att benåda dem. Huvudankla-
gelsen gällde, att de båda känt till den
sammansvärjning mot Gustav Vasa som
redan 1536 blivit avslöjad i Stockholm
utan att underrätta honom. Dessutom
överhöljdes de båda med beskyllningar
för att ha lockat konungen in på farliga
vägar och svikit honom under svårighe-
terna, allt under det de genom sina pre-
dikningar väckt oro hos folket och upp-
eggat det mot konungen. Till domarna i
målet hörde Olavus' egen bror, Lauren-
tius, jämte biskoparna i Strängnäs och
Västerås.

Jag skall här inte fördjupa mig i dis-
kussionen om skuldfrågan och innebör-
den i de dramatiska händelserna.¹² Så
mycket är väl klart som att det funnits
en kärna av sanning i anklagelserna vad
gäller de bådas kändedom om samman-
svärjningen. Men detta har alltså inte
föranlett någon åtgärd förrän fyra år ef-
ter det att upprorsmännen upptäckts och
straffats! Som bekant benådades de bå-
da dömda och fick i stället erlägga en
stor lösensumma, som för Olavus' del
betalades av Stockholms stad men som
lär ha kostat Laurentius Andreae hela
hans förmögenhet.

Två ting visar emellertid domen i Öre-
bro utomordentligt tydligt, dels konung-
ens nya kyrkopolitik, dels de osäkra rätts-

förhållanden som reformatörerna hade
att arbeta under. Vi glömmer lätt, att
förhållandena i det senare hänseendet
var helt annorlunda i vårt land på 1500-
talet än i våra dagar.

Besluten och händelserna i Örebro vid
årsskiftet 1539—1540 innebar en reaktion
mot det tidigare reformationsverket i
Sverige, men inte i romersk riktning. Re-
formationen proklamerades tvärtom of-
fentligt och öppet. Men sättet för dess
genomförande var nu helt annorlunda.
Konungen, som så ofta varnat reforma-
törerna och inte minst ärkebiskopen för
att vidtaga alltför snabba förändringar,
deklarerade nu av sin "kungliga makt,
våld och fullkomlighet", att en fullstän-
dig reformation i lära och ceremonier
skulle äga rum. Detta var det nya. Kung-
en hade mött en syn på förhållandet
mellan konung och kyrka som tilltalade
honom än mer än de svenska reforma-
törernas tal om andligt och världsligt re-
gemente och det var talet om den abso-
luta furstemakten. Nya rådgivare hade
kommit in i landet, främst bland dessa
var äventyraren Konrad von Pyhy, som
blivit konungens kansler och med fram-
gång lancerade dessa idéer hos Gustav
Vasa. På det kyrkliga området kom de
att genomföras av den försiktigare pom-
merske adelsmannen och Melanchthon-
lärjungen Georg Norman.

Den nya synen på furstemakten fast-
slogs i Örebro genom att Sverige prokla-
merades som arvrike varvid de närva-
rande riksråden och biskoparna fick av-

¹² Se härom och till hela detta avsnitt *R. Mur-
ray, Olavus Petri, 1952, s. 104 ff, samt I. Sva-
lenius, Gustav Vasa, 2 uppl. 1963, s. 181 ff och
där anförd litt.*

lägga evig trohetsed till "sin allernådigste arvkonung och hans konungsliga och furstliga livsarvherar" knäfallande och med handen på det blottade konungsliga svärdet samt bekräfta eden genom den heliga nattvarden som ett sannfärdigt och beständigt tecken.

Domen över de båda reformatorerna gav uttryck åt samma självhärliga inställning. Det var inte längre fråga om att reformationen skulle framspringa ur Guds ord som pånytt kommit i dagen, genom predikan, undervisning och rätt gudstjänst. Det var heller inte fråga om att överheten, det världsliga regementet, skulle tillse att det andliga kunde fungera. Utan nu var det konungen som på grund av sin ställning suveränt bestämde över både andligt och världsligt så, som Gustav Vasa låtit proklamera i ett patent till allmogen i Uppland: "Så framt I viljen undfly vårt svåra straff och vrede, skolen I vara vårt konungsliga bud lydiga både uti världsliga saker så ock uti religionen, och göra allenast vad Vi eder genom våra kungliga föreskrifter både i andliga och världsliga saker föreskriva."

Laurentius Petri drabbades inte själv av utrensningen i Örebro. Men han tvingades till det nesliga ödet att sitta med i domstolen, som skulle röja de gamla reformatorerna ur vägen. Han hade även tidigare råkat i konflikt med kanslern Pyhy, då denne lagt beslag på ett hus i Uppsala som tillhört domkapitlet som prebende. Från konungen kom då på våren 1539 ett skarpt brev till ärkebiskopen med de grövsta beskyllningar. Laurentius Petri skulle mer ha bekymrat sig om mässor än predikan. Predikanter saknades och felet var i vart

fall inte kungens. De predikanter som fanns skriade mot överheten och talade om tyranner och omilt herrskap i stället för att predika lydnad och hörsamhet gentemot överheten. Hädanefter skulle därför allt som trycktes först vara granskad och godkänt av konungen. Ärkebiskopens klagan över indragna prebenden hade också väckt kungens misshag: "Men vi förmärka väl, var I spelen efter, nämlig att I velen gärna klippa fåren och nyttja ullen. Men vakta hjorden, det veta vi icke!" Men fortsätter kungen "predikanter skolen I vara, icke herrar!" Det skulle inte bli tal om att biskoparna åter skulle "få svärdet igen". Vilket sällsamt tal måste inte detta ha varit för ärkebiskopen som hela sin ämbets-tid visat, att han ville vara Guds ords tjänare och inte någon kyrkofurste!

Vid samma tid som Örebro-mötet organiserades den nya statskyrkan. Konungens makt över kyrkan skulle utövas av en superintendent, Georg Norman, som vid sin sida skulle ha en adjunkt. Stiftens skulle hädanefter styras av två präster, som kallades seniorer och som vid sin sida eller kanske snarare som sin överordnade skulle ha en lekman som kungens representant med titeln konserverator.

Norman och hans adjunkt började sin verksamhet med en visitationsresa i Värmland och Västergötland på våren 1540. Den nya kyrkostyrelsen skulle dock aldrig komma att fungera annat än i Götalandsstiften. Visitationerna med sina konfiskationer av kyrksilver o.a. väckte liksom den nya ordningen folkets missnöje. Därigenom blev de bidragande faktorer till uppkomsten av det farligaste

uppror som Gustav Vasa hade att bekämpa, nämligen Dackefejden 1542–1543. Den nye superintendenten måste också användas i andra värv och sändes 1541 med bl.a. Pyhy i en utrikes beskickning.

Liksom hela den s.k. tyska perioden blev den fursteabsolutistiska kyrkan en episod. Gustav Vasa anknöt åter till de svenska reformatorerna. Laurentius Petri kunde fortsätta sitt arbete på att bygga upp den svenska kyrkan efter de principer, som han framlagt redan i förklaringen till Västerås recess och ordinantia. Men det skulle aldrig lyckas honom att få en kyrkoordning formligen godtagen av konungen under Gustav Vasas tid. Denne kunde aldrig övervinna sin f.ö. ganska naturliga misstro till allt vad biskopar hette. Laurentius Petri fick också personligen gång efter annan känna på denna misstänksamhet, som väl även var en av de främsta anledningarna till att konungen från 1554 lät dela de gamla stiftet. I de nya områdena utnämnde han kyrkoherden i den förnämsta staden till s.k. ordinarius. År 1557 hade stiftens antal vuxit från sju till femton. Denna åtgärd, som hade många praktiska fördelar, minskade de gamla biskoparnas inflytande högst betydligt.

*

Även under dessa krisår hade det ”normala” arbetet som syftade till att skapa en evangelisk kyrka trots allt fortsatt. Det finns därför anledning att i valet av viktiga år och data i Laurentius Petris liv också stanna inför de två följande åren 1541 och 1542. Under 1530-talet hade arbetet på översättningen av hela Bibeln fortgått och flera av de gammal-

testamentliga böckerna bl.a. Psaltaren hade blivit tryckta 1536. Detta översättningsarbete och revideringen av 1526 års översättning av Nya testamentet fullföljdes nu. Sannolikt redan under år 1539 började tryckningen av den första helbibeln på svenska. År 1541 förelåg den färdig.

Det var i alla hänseenden ett storverk som därmed slutförts. Säkert har flera medverkat i översättningsarbetet, men forskarna är tämligen överens om att det framförallt är Laurentius Petri som burit ansvaret och satt sin prägel på den slutliga översättningen.¹³ Denna har ofta prisats för sin enkelhet och skönhet samt för sin stora betydelse för svenska språkets utveckling. Somliga forskare har i Laurentius Petri velat se ”Sveriges förste medvetet och konsekvent arbetande språksträvar”, som medvetet utrensat germanismer och danismer till förmån för ett arkaiserande svenskt språkbruk.¹⁴ Andra har förnekat att något sådant romantiskt språkideal skulle framträda i 1541 års bibel och menar att Laurentius Petri framförallt strävat efter ett allmänbegripligt språk med nära anknytning till talspråket, på samma sätt som Luther gjort i Tyskland.¹⁵ Den senare tolkningen förefaller att vara den rimligaste och den som ligger i linje med Laurentius Petri strävan i hela sin verksamhet att föra Guds ord och därmed saligheten ut till människorna.

¹³ Forskningsöversikt av N. Söderlind i Ny kyrklig tidskrift 1941, s. 6 ff.

¹⁴ Ibm s. 31. Se även N. Lindqvist, Inledning till Nya testamentet i Gustav Vasas bibel, 1941.

¹⁵ G. Sjögren, Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526–1541, 1949, s. 104–109, 146 f.

Den nya bibeln var inte avsedd att bli en folkbok som man stundom med felaktigt historiskt perspektiv framställt saken. Men avsikten var att varje kyrka och församling skulle förses med en bibel, där den genom predikan och olika gudstjänster skulle nå ut till folket. Vilken betydelse bibelöversättningsarbetet haft för Laurentius Petri framgår av att han inte upphörde därmed, då det stora målet var uppnått 1541. År 1560 utkom en ny översättning av Psaltaren, som tämligen säkert har verkställts av Laurentius Petri och i ganska stor utsträckning skiljer sig från 1541 års bl.a. genom att oftare bygga direkt på den hebreiska texten.¹⁶ Under 1560-talet följdes den av flera andra reviderade gammaltestamentliga böcker.

År 1541 är ett av de största åren i Laurentius Petris liv. Men det finns anledning att stanna också inför året därpå. Till 1542 daterar nämligen ärkebiskopen sin "Dialogus Om then förvandling som medh Messone skedde / tå Ewangeliem j vår tijdh först vthi liwset vpkom", vilken är hans principiellt betydelsefullaste uppgörelse med den romerska kyrkan i den centrala frågan om mässan och nattvarden. Den trycktes visserligen först 1587 i Wittenberg genom försorg av Laurentius Petris svärson Abraham Angermannus, men är en av de viktigaste skrifterna för kännedomen om Laurentius Petris teologi. Boken är som titeln säger uppbyggd som en dialog mellan Simon, som representerar den romerska uppfattningen, och Petrus, som framför Laurentius Petris egna åsikter. Laurentius Petri var f.ö. den förste här i Sverige som använde den i Tyskland vid

denna tid synnerligen populära dialogformen. Hela skriften handlar om mässan men är uppdelad i fyra olika samtal. Den första dialogen behandlar den romerska mässans uppbyggnad och ålder. Laurentius Petri tillbakavisar i den bestämt tanken, att den romerska mässan skulle vara den enda rätta mässan, ja, förnekar att den överhuvudtaget kan kallas en rätt mässa. Han ger en översikt över mässans och särskilt mässkanons framväxt och visar, att den är en sen produkt som på väsentliga punkter skiljer sig från den nattvard som Kristus instiftade. Långtifrån att man skulle vara tvungen att använda den romerska mässan och dess ceremonier och formler, så visade de olika formuleringarna i nattvardsberättelserna att Kristus inte förpliktat de kristna att fira nattvard på alldeles samma sätt som han själv gjort. För sin egen del var emellertid Laurentius Petri övertygad om att man så nära som möjligt skulle hålla sig till de bibliska uttryckssätten. Inte därför att ord och stavelser i och för sig hade något att betyda, utan därför att inga ord gärna kunde bättre uttrycka saken än de som Jesus själv begagnat.

I skarpa ordalag avvisar Laurentius Petri också tanken att den romerska mässan med sina ceremonier skulle göra innebörden i nattvarden klarare och även utgöra en bildlig framställning av Kristi lidande och död. I stället för att förtydliga fördunklar dessa ceremonier som Laurentius Petri betecknar som "en fåfeng och olämplig fastelauen" eller gyc-

¹⁶ J. Lindblom, Psaltaren 1560, i LUA N.F. Avd. 1. Bd 38:6, s. 26–32.

kelspel, som f.ö. varken präst eller församling begriper.

I den andra dialogen ägnar Laurentius Petri stort utrymme åt att uppvisa det felaktiga i att mässan firas på latin i stället för på folkspråket. Vi har i nutiden blivit så vana vid att folkspråket användes i gudstjänsten, att vi har svårt för att bli varse hur principiellt viktigt detta krav är. Ett exempel härpå är, att man kunnat jämföra medeltidens och reformationstidens bibelanvändning med varandra kvantitativt utan att observera att synen på bibelordets funktion i de båda fallen är radikalt olika, vilket framträder just i kravet på att texterna skulle läsas på svenska.¹⁷

Laurentius Petri vederlägger först en rad argument för att vissa språk och då främst latinet skulle vara heliga och gudomliga. Principiellt är för honom alla språk likvärdiga. Men han avvisar också alla traditions- och lämplighetsskäl för att latinet skulle användas i stället för svenska. Visserligen kan latinet givetvis användas där flera är samlade som förstår eller skall lära sig detta språk. Men där folket är med, måste man använda ett språk som det förstår. Det räcker inte med att man predikar på svenska, utan hela mässan är en förkunnelse och därför måste den förstås. Alldeles särskilt gäller det om instiftelseorden.

Laurentius Petri kritiserar härunder inte tanken på en vigning eller konsekration i nattvarden. Tvärtom talar han alldeles självfallet om en sådan och kallar dels instiftelseorden som helhet, dels orden "detta är min lekamen" och "detta är mitt blod" för vigningsord eller konsekurationsord. Likaså talar han utan tve-

kan om förvandling. Innebörden i dessa termer är dock ingalunda densamma som den romerska. Laurentius Petri kan inte nog understryka att vigningsorden är en predikan. De är kungörelseord som skall ljuda ut i församlingen för att klargöra vad det är som sker. De är inte ord ämnade att mumlas över elementen utan att ropas ut bland folket. Laurentius Petris uppfattning står här i skarpaste kontrast till den romerska synen på konsekrationen.

Konsekurationsorden är alltså inte för Laurentius Petri ett ord för elementen utan ett ord för tron. Men detta betyder inte att de skulle vara tomma ord. Vad orden säger sker verkligen, ty de är Kristi ord. I en senare skrift bestämmer Laurentius Petri därför konsekrationen på följande sätt: Det är "att Kristus genom välsignelseorden som kyrkotjänaren förtäljer och församlingen hör och med tron samtycker . . . bereder oss denna dyrbara spisen och drycken".¹⁸ Det Gud talar genom sin tjänare, det gör han också.

Laurentius Petri kritiserar alltså inte talet om vigning och konsekration, men han menar, att de i den romerska kyrkan fått en falsk innebörd. Ordet är till för att tros av människor, men fördenskull måste det förstås. Därför kan han t.o.m. fälla den radikala domen över den latinska mässan, att den berövat folket sakramentet, därför att språket varit obegripligt.

Den tredje och kortaste dialogen ägnar Laurentius Petri åt att visa vad som för honom är alldeles självklart, nämligen

¹⁷ H. Johansson, *Bibel och liturgi*, 1953.

¹⁸ 1562 års Dialog, bl C iii j b.

gen att också lekmännen skall få del av kalken. Helt annat intresse och arbete nedlägger han på den sista och största dialogen, där han går till angrepp på den centrala romerska läran om mäss-offret. Först genomgås och avvisas skäl som brukade anföras ur Skriften och traditionen. Det är för honom uppenbart, att det blott finns ett syndoffer i egentlig mening, Kristi offer på korset. Varje tal om ett fortsatt offer, om än inte reallt utan sakramentalt eller för dagliga synder eller hur man nu skulle vilja uttrycka det, strider mot Skriftens klara utsaga, att Kristus fullbordat sitt verk en gång för alla. Inte ens tanken att Kristi försoning som han förvärvat genom sin död skulle komma oss till del genom mäss-offret, kan Laurentius Petri acceptera. Nattvarden är en gåva inte ett offer. Men offra och utdela är varandras diametrala motsatser. Mässoffret är en styggelse, en ohygglig förvanskning av nattvarden. Av Guds gåva har människan gjort ett offer, varmed hon vill köpslå med Gud.

Vi kan inte här fortsätta att fördjupa oss i Laurentius Petris nattvardslära.¹⁹ Låt mig blott konstatera, att Laurentius Petri här arbetat sig fram till en av de djupast liggande motsatserna mellan romerskt och lutherskt. Så som han här och i sina senare skrifter mot Rom — från början av 1570-talet, då Rom åter blev hans huvudmotståndare — utför sin kritik drabbar den mässan som med sitt offer utgör centrum i fromhetslivet, det romerska prästerskapet vars främsta uppgift är att förrätta detta offer och tanken på meritum som är den genomgående principen i den romerska teologin.

*

Vid valet av nästa datum i Laurentius Petris liv måste vi göra ett jättekliv framåt inte mindre än tjugo år från 1541 och 1542 till 1561 och 1562. Inte så som om de mellanliggande åren skulle ligga tomma och händelselösa. En del av Laurentius Petris verksamhet under dessa år har jag redan försökt att antyda, arbetet på en kyrkoordning och utfärdandet av delstatuter, bibelöversättningen, det ständigt fortgående arbetet med gudstjänsten. Härtill kan läggas att ärkebiskopen utkom med en postilla översatt från tyskan 1555 och med vår första nykterhetskrift, "Emoot dryckenskap", 1557. Överhuvudtaget dominerade han helt det svenska boktrycket under detta årtionde, sedan brodern Olavus och de andra stora gestalterna från reformationens första årtionden, Laurentius Andreae, Georg Norman och reformisten Sven Jacobi gått bort under åren 1552—1554.

Det är dock först 1561 som det inträffar något som visar oss Laurentius Petri i en väsentligen ny situation. År 1560 hade Gustav Vasa gått ur tiden. Vi är vana att tänka oss honom som en mycket gammal man vid hans bortgång, och efter 1500-talets sätt att se var hans ålder inte ringa, sextiofyra år. Men den blott tre år yngre ärkebiskopen var vid denna tid i full verksamhet på ett sådant sätt att den eminente kännaren av tiden professor Sven Kjällerström betecknat 1560-talet som Laurentius Petris stora årtionde.²⁰ Men nu till åren 1561 och 1562.

Strax efter Erik XIV:s trontillträde ha-

¹⁹ Om denna se min avh. Laurentius Petris nattvardsuppfattning, 1964.

²⁰ S. Kjällerström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, 1935, s. 49.

de Laurentius Petri färdigt sitt fullständiga förslag till kyrkoordning. Vid en riksdag i Stockholm 1562 överlämnade ärkebiskopen förslaget till konungen, som nådigt tog emot det. Det skulle emellertid visa sig att Erik ingalunda var böjd att acceptera förslaget. Han önskade i själva verket en vida mer långtgående utrensning av vad han uppfattade som katolska rester. Vid riksdagen framställde kungen också en rad frågor rörande nattvarden, på vilka Laurentius Petri utarbetade ett svar "Korth bekienelse om några artiklar wors Herres Jesu Christi nattwardh anrörandes". De beslut som fattades vid riksdagen av prästerskapet kom dock på många sätt att gå ärkebiskopen emot. Han hade här ställts inför nya motståndare, lutheraner av en betydligt radikalare färgning än han själv var.

Efter riksdagen tog Laurentius Petri omedelbart upp kampen. Beträffande exorcismen i dopet översatte han på sitt fria sätt en skrift av tysken Justus Menius, i vilken denna ceremoni försvarades såsom fri och nyttig. Sin nattvardsuppfattning fick han åter anledning att utveckla i en ny dialog "Om wors Herras Jesu Christi nattward anrörandes, Dialogus", som trycktes på hösten 1562. De båda samtalande är denna gång Christophorus, som representerar Laurentius Petri själv, och Georgius, som utan att själv dela de lutherska radikalernas nattvardsuppfattning likväl framför deras åsikter. Laurentius Petri har här att kämpa mot motståndare som inte kunde uppfatta den radikala skillnaden mellan hans och den romerska synen på nattvarden. Själva var de närmast representanter för

en melanchthonsk nattvardslära. Framförallt vände de sig mot en lära om Kristi närvaro i nattvarden, vilken de fattade som en rumslig inneslutning av Kristus i elementen och vars konsekvenser var elevation och adoration.

Laurentius Petri förklarar i Dialogen att han behandlar dessa frågor endast därför att han är tvungen till det. Bäst är det nämligen att tiga om sådana höga ting. Med stor kraft slår han sedan fast, att Kristi ord inte kan lämna oss i tvivelsmål om hur det förhåller sig med hans närvaro i nattvarden. I bröd och vin ger oss Kristus sin lekamen och sitt blod fastän på ett för oss fullständigt ofattbart sätt. Elevationen försvarar han lidelsefullt som en fri och tillätlig ceremoni, fastän han själv gärna kunde se att den blev bortlagd omedelbart.²¹ Adorationen slutligen anser han vara oundgängligen nödvändig men klargör upprepade gånger, att den rätta adorationen består i en vördnad för sakramentet som framförallt visar sig i dess rätta bruk, så att man äter och dricker, tackar och lovar under bön för sig själv och hela kristenheten för att älska och hjälpa sin nästa och avsäga sig djävulen, synden och allt det ont är. Däremot består den inte i "knäböjning, vaxbrännande, rökelse, med klockbuller, med gyllene kalkar, patener och annat slikt".

²¹ L. P. citerar med förkärlek några ord av Luther om elevationen som han delvis omformar: "Ho som helst sakramentet upphöjer tvingad av samvetet likavist som han om ens måste upphöjat, densamme är en jude. Tvärtom den som därtill vill tvinga att man det ingalund upphöja skall, lika som slikt det är icke upphöjat vore av nödene, han är en hedning. Men den som det upphöjer eller icke upphöjer utav ett fritt samvet efter som honom självom tackes, han är en kristen." Dialog 1562, bl E vj.

Dialogen av år 1562 väckte i sin tur Eriks tidigare lärare, fransmannen Dionysius Beurraeus till häftigt motstånd. Som kalvinist reagerade han våldsamt på ärkebiskopens skrift, i vilken han tyckte sig finna hela den papistiska villfarelsen. Laurentius Petris svar blev inte mindre fränt emot, som han sade, en fräckhet som ängsligt frågar efter fysikens lagar men inte drar sig för att angripa de gudomliga mysterier inför vilka själva änglarna bävar. Gentemot den kalvinska nattvardsläran utvecklade Laurentius Petri i denna och en rad följande skrifter den lutherska läran om manducatio oralis et impiorum, om Kristi lekamens och blods oskiljaktiga förening med brödet och vinet i nattvarden, men också hur denna närvaro innebär att Kristus hel och hållen är närvarande och giver sig åt de sina.

Såväl mot de lutherska radikalerna som mot kalvinisterna lyckades Laurentius Petri att driva sin linje igenom. Resultatet av striderna blev därför, att han mer än någonsin framstod som den svenska kyrkans ledare och auktoritet.

Från 1560-talets strider tar vi ännu ett stort steg framåt till den sista anhalten åren 1571 och 1572. År 1571 fick Laurentius Petri äntligen se den kyrkoordning, på vilken han arbetat under hela sin verksamhetstid utkomma av trycket och på ett kyrkomöte 1572 uttalade man sitt gillande av densamma. Med all rätt kan man i den se en sammanfattning av Laurentius Petris livsverk, som vid Uppsala möte 1593 fick en ganska enastående värdering i det man där hänvisade till "den religion, som uti salig och hög-

lovig hos Gudi i åminnelse konung Gustavs siste regements och salig ärkebiskop Lars Petri Nericiani den äldres livstid både i lärdom och kyrkseder här i riket hållit och igenom den präntade kyrkoordning i trycket utgången anno 72 är samtyckt och bejakad bliven".

Fastställandet av 1571 års kyrkoordning hade möjliggjorts genom det dramatiska tronskiftet 1568–1569, då Erik XIV:s bröder gjort uppror mot den vansinnige konungen och Johan blivit utropad och krönt till hans efterträdare. Laurentius Petri hade vid dessa händelser försatts i en mycket svår situation och hans ställningstaganden har ofta diskuterats och kritiserats utifrån hans principiella syn på förhållandet mellan konung och folk. Här skall jag inte försöka mig på någon värdering av dessa händelser och Laurentius Petris uppträdande. Låt mig blott konstatera att det var fråga om att ha en vansinnig människa på tronen och inpå livet och inte blott att teoretisera om den rätta statsuppfattningen.

Den nye kungen, Johan III, hade alltså visat sig villig att acceptera Laurentius Petris förslag till kyrkoordning. Detta skedde dock först sedan han granskat det och gjort tillägg och ändringar. Särskilt ett av tilläggen pekade på ett ödesdigert sätt framåt mot kommande stridigheter. Det är kyrkoordningens slutrader, där det efter Johans ingripande påpekas, att man visserligen beflitat sig om att ta med alla nödtorftiga stycken, men att det trots det kunde tänkas att några sådana fattades, vilka i så fall med tiden kunde bli tillagda. De orden öppnade vägen för Johans egna insatser,

blott Laurentius Petri gått ur tiden och inte längre med sin enorma auktoritet kunde stå hindrande i vägen. De inledande hårda skärmytslingarna fick den gamle ärkebiskopen uppleva, men från själva huvudkampen förskonades han genom sin död den 26 oktober 1573.

I 1571 års kyrkoordning kodifieras den medelväg som Laurentius Petri hela sitt liv verkat för. Å ena sidan gällde det att utrensa den romerska vidskepelsen och villoläran, allt det som fördunklade och hindrade Guds ord. Å andra sidan fick man fördenskull inte hamna i en lika felaktig motsats, där en mängd i och för sig fria och acceptabla, ja, goda och nyttiga ting fördömdes som helt förkastliga.

Det gällde att bevara den sanna kristna friheten, som var bestämd av det enda stora intresset att evangeliet och därmed saligheten verkligen genom tjänliga medel skulle föras ut till folket. Såsom Laurentius Petri själv uttrycker det i förordet till den viktiga skriften "Om kyrkio stadgar och ceremonier" 1566: "Vad till saligheten hör, är väl alltid i Skriften, men det är icke för den skull strax hos oss utan man måste dädan hämtat, vilket ingalunda ske kan utan någor synnerlig bekvämlig medel och hjälprede." Åt den uppgiften hade Laurentius Petri vigtt sitt liv och den präglade inte endast gärningen utan också mannen.

Bo Ahlberg